

25. Поточний архів науково-редакційного відділу “Звід пам’яток історії та культури України. Івано-Франківська область” (далі: Поточ арх. наук.-ред. від.) Звіти відряджень в Надвірнянський район. Звіт про відрядження Ольги Максимонько в села Назавизів, Гвізд Надвірнянського р-ну 28 листопада 2008 р. – арк. 61-65.
26. Поточ арх. наук.-ред. від. Звіти відряджень в Надвірнянський район. Звіт про відрядження З.Федунківа до смт. Ланчин й с.Добротів 20 квітня 2004 р. – арк. 74-75.
27. Про охорону культурної спадщини”. Закон України від 8 червня 2000 р. № 1805-III // Культурна спадщина України. Правові засади збереження, відтворення та охорони культурно-історичного середовища: Зб. офіц. док. / Упор. Ф.І. Фрич, Відп. ред. М.В.Гарник. – К.: Істина, 2002. – С. 16-38.
28. Про перелік пам’яток культурної спадщини, що не підлягають приватизації. Закон України від 23 вересня 2008 р. № 574-VI // Голос України. – 2008. – 17 жовтня.
29. Про підсумки діяльності установ і закладів культури області за 2011 рік. Засідання підсумкової колегії управління культури облдержадміністрації // <http://www.orada.if.ua/>.
30. Про тимчасову заборону приватизації пам’яток культурної спадщини. Закон України (2391-15) // Відомості Верховної Ради. – 2005. – № 11. – С. 201.
31. Рутинський М. Замковий туризм в Україні. Навч. посіб для студ. вищ. навч. закл. / М.Й.Рутинський. – К., 2007. – 432 с.
32. Скаврон Б. Замкнутий рік / Б. Скаврон // Галицький кореспондент. – 2008. – 6 листопада.
33. Смеречанський Р. Городенківщина стежками століть / Роман Смеречанський, Олександр Каглян, Володимир Никифорок. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2009. – 139 с.
34. Соколовський З. Краса і злиденність свідків минулого (замків) Зеновій Соколовський // Замки України: дослідження, збереження, використання: Матер. міжн. наук.-практ. конф., Галич, 3 листопада 2001 року. – Галич: Інформаційно-видавничий відділ Національного заповідника “Давній Галич”, 2011. – С. 222-228.
35. Список пам’ятних місць, пов’язаних з Українською революцією 1917-1921 рр. // ifoonsku.ucoz.ua/ Spysok_Prykarpattja.pdf
36. Стародавні храми вражають автентичністю // <http://www.religion.org.ua/zmi>.
37. Стримують галузевий розвиток фінансові крихти бюджетного столу // <http://www.if.gov.ua/>
38. Флис С. Чи оживе “Білий слон” на Чорногорі / С.Флис // Молодь України. – 2003. – 19 серпня.
39. Харитон В. Снятин над Прутом. – Ч. 1. Нариси історії міста та околиць від найдавніших днів до початку ХХ століття / В. Харитон, М.Тимофійчук. – Снятин : ПрутПринт, 2003. – 224 с.
40. Храпко Е. Погляд в перспективу Снятинської ратуші / Е. Храпко // Голос Покуття. – 1998. – № 45. – С.3.

Червинский А. И. Актуальные проблемы сохранения и охраны памятников архитектуры Ивано-Франковщины

В статье анализируются актуальные проблемы охраны памятников архитектуры на Прикарпатье. Автор описывает ситуацию с охраной памятников архитектуры на Прикарпатье, указывает причины, обуславливающие их разрушение, изучает накопленный опыт и определяет пути дальнейшего развития памятников архитектуры в этом направлении.

Ключевые слова: охрана памятников, культурное наследие, памятники архитектуры, краеведение, государственный реестр.

Chervinskiy A. I. Vital problems of preservation and protection of architectural monuments in Ivano-Frankivsk region

The current problems of protection of architectural monuments on Prykarpattya are analyzed in the article. The author describes the situation with protection of the architectural monuments on Prykarpattya, analyzes the causes that lead to their destruction, examines the accumulated experience and the ways of further development monuments protection work in this direction.

Keywords: monuments protection, cultural heritage, architecture monuments, local history, public register.

УДК 631(091)(477.75):001.89“18”

Л. С. Аджисва

НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ В РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА КРИМУ (XIX ст.)

Розглядається місце і роль наукових досліджень у розвитку сільського господарства Криму XIX ст. Особлива увага приділяється тваринництву, зерновому господарству, садівництву, плідівництву, виноградарству, тютюництву півострова.

Ключові слова: сільське господарство, Крим, XIX ст., наукові дослідження, тваринництво, зернове господарство, садівництво, плідівництво, виноградарство, тютюництво.

Питання місця і ролі наукових досліджень у розвитку сільського господарства Криму XIX ст. є малодослідженим в історіографії. Окремі сюжети цієї проблеми досліджувались радянськими істориками В. Потехіним, С. Секиринським [1]. В українській історіографії ця тема, за виключенням кількох досліджень (В. Савчука, К. Черненко [2]), присвячених діяльності природничо-наукових товариств, історичному краєзнавству в регіоні, виявилася ніби обійденою. Отже, нагальним є проведення реконструкції внеску науки в розвиток сільського господарства півострова XIX ст.

До приєднання до Росії Крим був регіоном із розвиненим сільським господарством. У окремих місцях розводили рис і бавовну, на Південному березі вирощували виноград, тютюн, повсюдно займалися плідівництвом. За часів подорожі Кримом вченого, мандрівника П.-С. Палласа, розорений новою російською владою, регіон все ж таки зберігав господарську культурну традицію. Найбільш крупні і упорядковані володіння татарських дворян були зруйновані через масову міграцію до Туреччини.

Селянство, що залишилося, продовжувало підтримувати розвиток сільського господарства. Російська казна отримала велику кількість землі, яку довгий час не могла розмежувати. Роздаючи землі і не вказуючи на точні межі, влада спричинила велику плутанину, і суди Криму протягом багатьох десятиліть були переважані вирішенням земельних позовів: часто видавали одну і ту ж ділянку або плутали межі. Не зважаючи на все це, на початку XIX в. до Криму вирушило російське дворянство. Земля стала дорожчати. Чиновники, службовці, вельможі отримували великі ділянки. Виникло питання про робочу силу, якої катастрофічно не вистачало, внаслідок чого стали здавати землю в оренду місцевому населенню.

Наприкінці XVIII – початку XIX ст. головним заняттям степного Криму було кочове і напівкочове скотарство. Місцеві жителі розводили велику рогату худобу, коней, мулів, верблюдів, кіз і овець. Велика частина тонкорунних овець належала поміщикам й іноземним колоністам. Розвитку вівчарства в регіоні сприяв підвищений попит з боку текстильної мануфактури України і губерній Центральної Росії. Вовна з Криму вивозилася і за кордон. У першій половині XIX ст. сюди почали завозитись більш продуктивні породи великої рогатої худоби, що поступово витіснили місцеві.

Зернове господарство у Криму в кінці XVIII ст. було слабозвинене. Заселення Таврійської губернії російськими і українськими селянами і іноземними колоністами позитивно вплинуло на підйом продуктивних сил краю. За період з 1802–1860 рр. середній річний збір зернових збільшився від 426 тис. чв. до 1746 тис. чв., тобто приблизно у 4 рази [3, с.16]. На початку XIX ст. широко використовувалося трипільля – головним чином в долинах річок і в передгірному районі. На озимому полі висівалися жито і ячмінь, на ярині – пшениця і просо. Разом з тим, до 60-х рр. XIX ст. продовжувала переважати перелогова система землеробства. Зернове господарство у дореформений період ще не стало провідною галуззю сільського господарства, поступаючись першістю в степових районах екстенсивному тваринництву, а у гірських – садівництву і виноградарству.

На півострові почався новий виток в розвитку виноградарства. У 1785 р., фаворит імператриці Катерини II Г. Потьомкін заклав виноградники у Судаці, закупив в Анатолії та Константинополі смоківниці, мигдаль, лаври, гранати, кипариси, й засадив ними перший сад в Алуці, практично започаткувавши виноградну справу [4, с.1]. Російський уряд на перших порах потурбувався щодо поліпшення місцевих сортів іноземними лозами, а для розвитку виноробства, виноградарства і садівництва запросив, заохочуючи спеціальними, досвідчених спеціалістів з Франції та Іспанії. Водночас, розпочалась робота з підготовки фахівців, брак яких істотно відчувався майже до другої половини XIX ст. У 1802 р. за рішенням уряду у Судакській долині, в урочищі Ачікляр, було відкрите училище виноробства, завідувачем якого став П.-С. Паллас. Тут йшла підготовка фахівців-виноробів, що мали працювати після навчання у господарствах регіону. Поліпшення продуктивності виноградарства мало на меті розвиток виноробства. У розсаднику висаджувались угорські й малагські сорти винограду. Ачіклярське училище працювало до 1809 р. Згодом, внаслідок погіршення природно-кліматичних умов, унеможливлення проведення дослідницьких робіт і затягування акліматизації сортів, центром досліджень стала приморська балка, розташована у затишній південній частині Байдарської долини поблизу селища Ласпі. Але й тут фахівцям не вдалося досягти високої врожайності від іспанських та малагських сортів.

Херсонський військовий губернатор Дюк де Ришельє зумів підібрати вдале місце для розсадника поблизу Нікітинського мису, де зберігалась протягом семи місяців в рік тепла погода, був сухий родючий ґрунт, а територія захищалась від дії північних вітрів. В 1811 р. губернатор виклопотав у імператора Олександра I щорічне виділення з Кабінету Його Імператорського Величності 10 тис. крб. для розведення кримських садів [5, с.26]. У 1812 р. на території, що прилягала до моря та включала селища Нікіту і „Магарач“, був заснований казенний дослідний сад. Нагляд за ним покладався на П.-С. Палласа. Засновником й директором установи був обраний відомий ботанік Х. Стевен, до цього інспектор рільництва північної Росії. До 1824 р. колектив саду зумів шляхом власної селекційної роботи та закупівлі саджанців закордоном створити колекцію близько 450 родів й видів дерев, кущів, рослин технічного й декоративного значення; зібрати, систематизувати, районувати найбільш відомі в Європі сорти винограду, що посилює їх якісні характеристики. Кількість виноградників з кожним роком активно збільшувалася. У 1832р. у Криму нараховувалося 1219 плантацій, які щорічно у середньому надавали близько 500 тис. цебер вина. У 1844 рр. кількість плантацій становила 2400, чисельність кущів винограду зросла до 36 млн., що давали до 700 тис. цебер вина [6, с.291–292].

З призначенням у 1823 р. Новоросійським генерал-губернатором графа М. Воронцова велику увагу почали приділяти розвитку виноробства, що, в свою чергу, призвело до інтенсифікації виноградарства. До компетенції Нікітського саду додалося ще й завдання розвитку виноробної справи. Майже весь виноград Південного берегу використовувався для виробництва вина. Щороку воно досягало близько 250 тис. цебер. Ціни на вино у Криму були у двічі нижчі, ніж на Південному березі. Виноград Феодосійського і Сімферопольського повітів споживали як плоди, причому близько 200 тис. пуд. вивозилося з півострова, значну ж частину перевозили на Південний берег [7, с.65].

Після закриття у 1828 р. Судакського училища було засновано училище виноробства в урочищі Магарач. Тут за інструкцією Міністерства освіти 1847 р. заборонялося заняття науками та дозволялося відкриття недільних уроків письменності. В 1848 р. термін навчання скорочувався до 10 років [8, с.2]. Завдяки таким заходам вдалося покращити фаховий рівень вихованців училища. Тому у другій половині XIX ст. випускники Магарачького училища працювали майже в усіх південних господарствах імперії, а попит на їх послуги постійно зростав.

У Криму поширювалася практика безкоштовної роздачі чубуків. Граф М. Воронцов, намагаючись сприяти заселенню Південного берегу провів землевпорядні роботи. Близько 120 дес. вільних земель

розбивались на невеликі ділянки (5–7 дес.) із подальшою роздачею приватним особам для розведення винограду. Попит на такі ділянки зростає настільки швидко, що згодом було відведено додатково ще 39 загальною площею 231 дес. [4, с.13]. З 1846 р. „Магараць“ розпочав поставки цінних сортів виноградних лоз для підприємств і установ Кавказу і Закавказзя. Крім того, підприємство забезпечувало величезний попит на столові і скоростиглі сорти приватним особам. Саме Магарацькому підвалу належала велика роль у справі поширення кримських вин.

Отже, у першій половині XIX ст. центром наукових досліджень у Криму став Південний берег. Тут склалися сприятливі умови для дослідження галузевих можливостей регіону, внаслідок чого почали створюватися науково-дослідні установи, які впроваджували результати досліджень у власних господарствах та поширювали їх серед місцевого населення. Був нагромаджений певний досвід у справі підвищення продуктивності наявного ґенофонду дерев, кущів, рослин, а також виведення нових культур, стійких в умовах змін клімату, якості ґрунту тощо. Успішно діяли фахові наукові школи вчених-фізіологів, генетиків, біохіміків, розробки яких були відомі далеко за межами регіону. Селекціонери Нікітського саду розробляли спеціальні технології сортопробування, використовували новітні методологічні підходи у науково-дослідних роботах (спостереження, зіставлення, послідовність і системність процесу) [9, арк.3]. Тваринництво зберігало за собою провідне місце в сільському господарстві губернії: у ряді поміщицьких маєтків доходи від тваринництва перевищували доходи від всіх інших галузей.

Кримська війна стала суворим випробуванням для соціально-економічного розвитку Криму. Практично повністю був зруйнований Севастополь, матеріально розорені Євпаторія, Сімферополь, Керч, Ялта і інші населені пункти, садиби великих землевласників, селянські господарства тощо. Сільське господарство занепадало: за часи війни значна частина садів, виноградників і лісових угідь були вирубані військовими і місцевим населенням, суттєво скоротилося поголів'я худоби. Десятки тисяч селян змінили традиційний вид діяльності і працювали на будівництві доріг, мостів, захисних споруд, займалися військовими заготівлями тощо. Регіон потребував реформ. Саме тому у державній політиці щодо Криму в середині XIX ст. відбулися зміни. Влада почала втілювати в життя концепцію розвитку регіону, яка передбачала одночасне його становлення торговельною і військовою базою, місцем ухвалення політичних рішень, зоною взірцево-показового сільського господарства та відпочинку. Значення Криму зростало і внаслідок власних інтересів до нього царської сім'ї. У 1861 р. літню резиденцію Олександра II було перенесено в Лівадію. Завдання полягали також і в тому, аби перетворити Південний берег Криму в потужного постачальника фруктів, іншої сільськогосподарської продукції, вин на ринки Російської імперії і світу, що було неможливим без залучення науки та її останніх досягнень.

У пореформений період в Таврійській губернії спостерігалось швидке зростання обсягів ріплі і валового збору зернових. Протягом 1857–1913 рр. збір зернових збільшився з 2588 тис. до 14 669 тис. чв., тобто майже у 6 разів [3, с.25–26]. Зернове господарство ставало переважаючою галуззю сільського господарства. Сільськогосподарські машини і вдосконалені знаряддя праці зосереджувалися, головним чином, в поміщицьких господарствах. Водночас, загальний рівень насиченості губернії технікою був достатньо високим порівняно з іншими регіонами царської Росії. Незважаючи на це, зернове господарство губернії продовжувало зберігати до певної міри екстенсивний характер. Оранку полів часто проводили букером, застосування якого прискорювало польові роботи, але вело до засмічення полів і падіння родючості ґрунту.

Тільки з 60-х років XIX ст. в Криму починається відновлення виноградних плантацій. Протягом 1870–1890-х рр. внаслідок кооперації науки і виробництва площі садів у Криму зросли з 4,67 тис. до 6 тис. дес. [13, с.35]. Змінювалися середні розміри садів. На кінець XIX ст. більшість із них досягла 0,25–100 дес. [14, с.44]. Щорічно протягом 1875–1893 рр. залізницею вивозилося у центральні райони Росії до півмільйона пудів свіжих фруктів [15, с.153].

У Нікітському саду проводили широкі досліді з акліматизації і інтродукції іноземних квітів, рідкісних, декоративних дерев і кущів. У 1860 р. колекція саду нараховувала 4067 сортів і форм плодкових, декоративних дерев і кущів, сільськогосподарських рослин [10, с.70]. Потреби лісового господарства вимагали селекційних розробок у напрямку розширення асортименту кісточкових та твердих порід дерев. При установі сформувалася наукова школа фізіології рослин на чолі із вченим з різноманітними науковими інтересами, непересічним організатором науки М. Цабелем.

Організація цілого комплексу дослідних робіт у галузі селекції дозволила науковцям саду створити багатющу колекцію дерев, кущів і рослин. Поширення у виробничій сфері високопродуктивних сортів фруктових дерев, городніх культур, тютюну сприяло піднесенню економіки Криму.

Розвитку плідництва особливу увагу приділяли фахівці Нікітського саду. Із 1888 р. постійно співпрацював з Нікітським садом видатний вчений-плідівник і помолог Л. Симиренко. Вчений досліджував чинники, що впливали на родючість фруктових дерев, першим перед науковою громадськістю Криму поставив проблему необхідності забезпечення промислового розвитку виноградарства та піднесення його ролі, як галузі сільського господарства.

На кінець XIX ст. завдяки поєднанню науки і виробничої практики в Криму вдалося створити високопродуктивні сорти яблунь, груш, розширити за їх рахунок площі садів. У цей період почали з'являтися сади з низькорослими плодними продуктивнішими деревами. Найбільш їх було поблизу Карасану і в Партеніті. Вчені Нікітського саду вивчали генетичні особливості місцевих та іноземних сортів. Їм вдалося створити цінні, навіть унікальні сорти, для яких властивою була стійкість до хвороб і шкідників, ранні терміни дозрівання, висока якість плодів і врожайність [11, с.26].

Поступово у саду склалася наукова школа вивчення процесів фотосинтезу, яку очолив В. Любименко. Дослідження впливу дії світла і темноти на розвиток плодів фруктових дерев та винограду мало велике

значення для інтенсивного господарювання. Вчений вперше установив хімічний зв'язок між білками та хлорофілом, дослідив співвідношення зелених і жовтих пігментів у листі.

Інтенсифікації рослинництва і садівництва в Криму сприяла діяльність Природничо-історичного музею і особливо ентомологічної лабораторії, яку очолював С. Мокржецький. Створювалися також вузькогалузеві товариства, які сприяли розвитку садівництва, виноградарства, тютюнництва тощо. Так, Сімферопольський відділ Російського товариства садівників проводив велику роботу в селекції, боротьбі зі шкідниками, ініціював створення першого на Півдні України розплідника „Салгірка“.

Внаслідок зростання кількості садів у Криму збільшився обсяг фруктів. У особливо врожайні роки місцеві господарі не могли реалізувати увесь свій товар, що призводило до значних збитків. Тривалий час це питання було відкритим. Лише у 1879 р. в Криму були відкриті перші консервні фабрики, у які селяни збували надлишки вирощених фруктів. Власниками фабрик були підприємці брати Абрикосови і товариство „Ейнем“. Потреби в сировині почали стрімко зростати. Сушкою плодів, заготовленням консервів, переробкою, в цілому, до 100 тис. пуд. сировини щорічно, займалися також великі фірми Константінова, Коркунова, Шишмана [12, с. 48]. Про високий рівень плодового садівництва свідчив той факт, що під час перебування царської сім'ї у Криму постачальники двору робили закупки плодів у Качі і в Бахчисараї.

Садівництво і особливо виноградарство Криму вимагали проведення метеорологічних спостережень. У 1870-ті роки для цих потреб у „Магарачі“ було відкрито метеорологічну станцію. Її створення значно поліпшило якість робіт у виноградарстві. Спостереження, що велися тут, сприяли вирішенню багатьох специфічних завдань, і, насамперед, найголовнішого з них – складанню кліматологічного плану для експериментально-дослідних ділянок саду. Таке завдання було доволі трудомістким.

У 1880-ті роки в Нікітському саду розгорнулися дослідження хімічних особливостей винограду, вівся пошук шляхів оптимізації дозрівання плодів, суцвіть (запилення бджолами).

У 1888 р. Департамент землеробства і сільської промисловості зажадав, аби у виноградарстві активніше використовувалися інтенсивні технології. Наступного року у Нікітському ботанічному саду розпочали перші дослід з підбору найбільш сприятливих видів мінеральних добрив для ґрунту під виноградниками, їх найкращі форми й оптимальні дози. У якості удобрювальних матеріалів випробовувалися суперфосфат, сірчано-кислий амоній, гіпс і поташ. У 1891–1893 рр. О. Базаров і М. Орленко провели дослідження та склали статистичну динаміку родючості кущів так званих старих насаджень. Вони виявили, що кожний 20-й кущ був безплідним [16, с.6–7]. Особливості сортів вивчав А. Фролов-Багрєєв. Дослідження впливу мінеральних добрив на врожайність винограду і якість плодів займала значне місце в роботі М. Цабеля.

Питання захисту насаджень від шкідників і грибкових захворювань перебували в центрі уваги науковців. В цілому у сприятливих агроєкологічних умовах розвитку, провідні галузі сільського господарства несли економічні збитки через враження посівів і посадок численними шкідниками. Цим напрямком у Нікітському ботанічному саду займалися: В. Скробишевський, А. Сербуленко, М. Цабель, Ф. Калайда, А. Потєбня, І. Сербінов, В. Любименко.

У 1884–1885 рр. Міністерство за клопотанням Сімферопольського відділу Імператорського Російського товариства садівництва для вивчення шкідників відрядило у Крим І. Порчинського – ентомолога, члена Російського ентомологічного товариства. Після обстеження ним Криму, Таврійське земство за сприянням Департаменту землеробства вирішило організувати постійні ентомологічні дослідження в регіоні. Першим ентомологом Таврійської губернії став талановитий науковець С. Мокржецький. Ним було виявлено близько 30 шкідників у губернії [17, с. 8]. У 1896 р. земство ввело до штату губернського органу посаду садового інструктора з нагляду за станом садівництва. У 1899 р. за клопотанням вченого при редакції „Вестника виноделия“ на допомогу виноградарям відкрили „Патологічне бюро“ на чолі із біологом і мікологом А. Ячевським і С. Мокржецьким. Передплатники зверталися у бюро за визначенням невідомих для них хвороб, шкідників винограду і рекомендаціями щодо засобів боротьби із ними [18, с. 7–8].

На рубежі 1870–1880-х років у Криму було започатковано широкомасштабну роботу з боротьби із філоксерою. Міністерство державного майна відрядило на півострів фахівців з провідних наукових установ країни. У 1880 р. за ініціативою М. Данилевського й І. Порчинського Міністерство державного майна створило філоксерну комісію, яка згодом трансформувалася у Кримський філоксерний комітет із центром у Ялті [7, с.71–72]. Комісія у складі представників дворянського зібрання (М. Муравйов), наукової громадськості (О. Базаров, О. Саломон, Е. Клаусен, А. Сербуленко), повітових і міських органів (Візінг, барон А. Врангель), спеціалістів сільського господарства, власників виноградників, запропонувала досить радикальні заходи боротьби: загальну вирубку виноградних лоз навколо місць, найбільш вражених філоксерою. Лише в 1881–1882 рр. на Південному березі Криму було вирубано 26,5 дес. [19, с.3–4]. Тимчасово поширення філоксери у Криму було зупинено.

У наслідок тісного зв'язку науки і виробництва, у 1878–1893 рр. вивіз винограду з Криму залізницею зріс у 36 разів – з 5,5 тис. пуд. до 200 тис. [13, с.44]. У цей час площа під виноградниками досягла 6280 дес. [20, с.77].

Таким чином, у другій половині XIX ст. у Криму тваринництво втратило свої провідні позиції, поступаючись зерновому господарству. Садівництво, плодівництво, виноградарство, тютюнництво започаткували свій розвиток на науковій основі. Склалися наукові школи плодівників, помологів, агрономів, біохіміків, мікологів, вірусологів, паразитологів, які розвивали спеціальні технології виведення сортів, забезпечення охорони рослин від шкідників. Усі дослідницькі роботи, досліді, розвідки з сортовивчення спрямовувалися у бік відбору кращих рослин. Найважливіші відкриття, нові напрями сільськогосподарської

науки, становлення видатних учених були стимульовані організацією системи фахових досліджень у науково-дослідних установах півострова. По багатьох наукових напрямках проводилися фундаментальні дослідження, що призвело до покращення показників у сільському господарстві, заклало основи майбутньої потужної економіки.

Джерела та література

1. Потехин В. Е. Никитский ботанический сад в развитии сельского хозяйства юга России (1812–1861 гг.) : дисс. ... канд. ист. наук : спец. 07.00.02 / Василий Евгеньевич Потехин. – М., 1978. – 168 с.; Секиринский С. А. Сельское хозяйство и крестьянство Крыма и Северной Таврии в конце XVIII – начале XX в. (1783–1917 гг.) : автореф. дисс... докт. ист. наук : спец. 07.00.02 „История СССР“ / С. А. Секиринский. – Львов, 1974. – 34 с.
2. Савчук В. С. Естественнаучные общества юга Российской империи : вторая половина XIX – начало XX в. / В. С. Савчук. – Днепрпетровск : Изд-во ДГУ, 1994. – 232 с.; Черненко К. О. Становлення і розвиток природознавчих досліджень в Криму (кінець XVIII – початок XX століття) : дис. ... канд. іст. наук / Карина Олексіївна Черненко. – К., 1998. – 209 с.
3. Секиринский С. А. Сельское хозяйство и крестьянство Крыма и Северной Таврии в конце XVIII – начале XX в. (1783–1917 гг.) : автореф. дис. докт. ист. наук : спец. 07.00.02 „История СССР“ / С. А. Секиринский. – Львов, 1974. – 34 с.
4. Щербаков М. О. Императорский Никитский сад. Исторический очерк / М. О. Щербаков // Записки Императорского Никитского Сада. – 1913. – Вып. V. – С. 1–24.
5. Семиренко Л. П. Крымское промышленное плодоводство / Л. П. Семиренко. – М., 1912. – Т.1–3. – 746 с.
6. Кондараки В. Х. Универсальное описание Крыма / В. Х. Кондараки. – СПб., 1875. – Ч. 1–17.
7. Очерк положения виноградарства и виноделия в России // Очерк современного состояния плодоводства, огородничества и виноградарства с виноделием в России и правительственных мероприятий к их развитию. – СПб. : Типография В. Киршбаума, 1899. – С. 61–74.
8. Базаров А. Сведения о деятельности садовников и виноделов в Императорском Никитском саду / А. Базаров // Записки Императорского Никитского Сада. – 1890. – Выпуск I. – С. 1–39.
9. Архів Нікітського ботанічного саду – Національного Наукового Центру. – Ф. 1. Дореволюційний. – Оп. 1. – Спр. 168. Отчет о действиях Никитского сада, Магарачского училища виноделия. Ведомости о состоянии сада и училища. Счет сумм по содержанию сада и училища. Формулярный список о службе директора Гартвиса (сост. 1846 г.). Послужные списки ученикам и служащим. Сметы прихода и расхода 1846 г., 63 арк.
10. Потехин В. Е. Никитский ботанический сад в развитии сельского хозяйства юга России (1812–1861 гг.) : дисс. ... канд. ист. наук : спец. 07.00.02 / Василий Евгеньевич Потехин. – М., 1978. – 168 с.
11. Мельник С. І. Науковий внесок Інституту винограду і вина „Магарач“ та задачі галузі / С. І. Мельник // Матеріали наук.-практ. конференції до 175-річчя Інституту винограду і вина „Магарач“ (Ялта, 22. жовтня 2003 р.). – Ялта, 2004. – С. 26–28.
12. Техническая переработка плодов и овощей. Внутреннее передвижение их и обороты внешней торговли // Очерк современного состояния плодоводства, огородничества и виноградарства с виноделием в России и правительственных мероприятий к их развитию. – СПб. : Типография В. Киршбаума, 1899. – С. 47–53.
13. Бененсон М. Е. Экономические очерки Крыма / М. Е. Бененсон. – Симферополь, 1919. – 79 с.
14. Шамко Е. Из истории виноградарства и садоводства / Е. Шамко // Виноградарство и садоводство Крыма. – 1963. – №1 (63). – С. 41–45.
15. Надинский П. Н. Очерки по истории Крыма. В 3 частях / П. Н. Надинский. – Симферополь : Крымиздат, 1951. – Ч. 1. – 232 с.
16. Орленко М. Из практики виноградаря на ЮБК / М. Орленко. – Отт. : Записки общества сельского хозяйства южной России. – Одесса, 1903. – № 5–6. – 7 с.
17. Мокржецкий С. А. Вредные животные и растения в Таврической губернии, наблюдавшиеся в 1893 г. / С. А. Мокржецкий. – Симферополь. – 1893. – 8 с.
18. Мокржецкий С. А. Патологическое бюро для исследования болезней виноградной лозы / С. А. Мокржецкий // Вестник виноделия. – 1899. – №4. – 9 с.
19. Мокржецкий С. А. Филлоксеры. Ее жизнь по новым исследованиям, меры борьбы с нею и способы дезинфекции посадочного материала / С. А. Мокржецкий. – Симферополь : Изд-во Таврическо-Екатеринославского комитета виноградарства и виноделия, 1915. – 99 с.
20. Базаров А. Виноделие / Отдел IX. Фабрично-заводские производства / Производительные силы России / А. Базаров [под ред. В. И. Ковалевского]. – СПб. : типографии : А. Леиферта, Исидора Гольдберга, „Экономическая“, 1896. – С. 76–94.

Аджиева Л. С. Научные исследования в развитии сельского хозяйства Крыма (XIX ст.)

Рассматриваются место и роль научных исследований в развитии сельского хозяйства Крыма XIX в. Особое внимание уделяется животноводству, зерновому хозяйству, садоводству, плодоводству, виноградарству, табаководству.

Ключевые слова: *сельское хозяйство, Крым, XIX в., научные исследования, животноводство, зерновое хозяйство, садоводство, плодоводство, виноградарство, табаководство.*

Adzhieva L. S. The scientific researches in the development of agriculture of Crimea (XIXth century)

The place and role of scientific researches in development of agriculture of Crimea of XIXth century are examined. Special attention to the animal husbandry, grain farm, gardening, horticulture, viticulture, tobacco growing is spared.

Keywords: *agriculture, Crimea, XIXth century, scientific researches, animal husbandry, grain farm, gardening, horticulture, viticulture, tobacco growing.*